

RURALNI TURIZAM U FUNKCIJI DEMOGRAFSKOG RAZVOJA U ZAŠTIĆENIM PRIRODNIM I KULTURNIM DOBRIMA – STUDIJA SLUČAJA PARKA PRIRODE „STARA PLANINA“

Danica Đurkin¹, Marija Antić²

Apstrakt: U radu se analizira značaj seoskog turizma u očuvanju i unapređivanju demografske, ekonomske i ekološke vitalnosti ruralnog prostora u zaštićenim prirodnim i kulturnim dobrima. Težište rada je da se na primeru seoskih naselja u Parku prirode „Stara planina“ sagleda na koji nači je moguće kroz ekonomsku diverzifikaciju i razvoj ruralnog turizma angažovati raspoložive ljudske resurse kao potencijalne nosioce demografskog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja. U radu su predstavljeni prirodni i antropogeni potencijali Stare planine, glavni trendovi razvoja ruralnog turizma i njegov značaj u procesu ruralne revitalizacije i kreiranja odgovarajućih modela i strategija ruralnog razvoja, sa posebnim osvrtom na mogućnostima obezbeđivanja demografske održivosti i vitalnosti ruralnih prostora i seoskih naselja.

Ključne reči: ruralni turizam, demografski razvoj, zaštićena prirodna i kulturna dobra, Stara planina

RURAL TOURISM IN THE FUNCTION OF DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN PROTECTED NATURAL AND CULTURAL RESOURCES – CASE STUDY „STARA PLANINA“ NATURE PARK

Abstract: The paper analyzes the importance of rural tourism in preservation or improvement demographic, economic and ecological vitality of rural areas in protected natural and cultural resource. The work is focused on examining whether it is possible, through economic diversification and development of rural tourism, to engage available human resources as potential holders of demographic, economic, social and cultural development on the example of rural settlements of „Stara planina“. The paper presents natural and anthropogenic potentials of Stara Planina, the main trends in development of rural tourism and their importance in process of rural revitalization and creation appropriate models and strategies of rural development, with a special emphasis on possibilities for ensuring demographic sustainability and vitality of rural areas and rural settlements.

Key words: rural tourism, demographic development, protected natural and cultural resources, Stara planina

¹ Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg 3/3, danica.djurkin@gmail.com

² Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg 3/3, mmartinovic@gef.b.ac.rs

TEORIJSKO-METODOLOŠKI UVOD

Rastuće interesovanje savremenog društva za koncept održivog ruralnog razvoja uslovljeno je kompleksnim i dugovremenim, uglavnom negativnim, strukturalnim promenama demografske, socio-ekonomske i kulturne komponente ruralnog prostora, čime je u velikoj meri opterećen sveukupni razvoj u regionalnim, nacionalnim i globalnim okvirima. Tokom približno stogodišnje istorije naučnog proučavanja ruralnog prostora menjali su se teorijski pristupi, metodologije i prakse usmerene na ruralni razvoj, od koncepta urbane-ruralno dihotomije do koncepta urbano-ruralnog partnerstva, od sektorskog (usmerenog ka poljoprivredi) pristupa i produktivističke faze ruralnog razvoja do multifunkcionalnog pristupa i postproduktivističke faze ruralnog razvoja. Shodno tome, od druge polovine 80-ih godina XX veka pažnja eksperata je premeštena na lokalni ruralni prostor i njegove karakteristike koje mu mogu obezbediti održivost i vitalnost. Fokus savremenih proučavanja ruralnog razvoja premešten je na lokalne specifičnosti, ruralni diverzitet i individualnost sela, pri čemu mala porodična gazdinstva i individualni poljoprivredni proizvođači imaju značajno mesto u naučnim istraživanjima i rezultirajućim strategijama i programima razvoja (Woods, 2005; Halfacree, 2006; Shucksmith & Ronningen, 2011; McDonagh, 2012).

Održivost razvoja ruralnog prostora, iako se može posmatrati višedimenzionalno i na različitim prostornim nivoima, obuhvata očuvanje ili unapređivanje demografskog, socio-ekonomskog, kulturnog i ekološkog aspekta ruralnih prostora i seoskih naselja – zaustavljanje negativnih demografskih trendova, očuvanje naseljenosti, povećanje konkurentnosti ruralne proizvodnje, ekonomsku diverzifikaciju, kvalitativno unapređivanje uslova za život, očuvanje prirodnih i antropogenih vrednosti ruralnog prostora i dr. (Potsdamska deklaracija RURAL 21, Courier International, no. 364/1997). Značaj proučavanja održivog razvoja ruralnih prostora danas je jači nego ikada, u uslovima kada se svet suočava sa izazovima kao što su očuvanje biodiverziteta, kvaliteta vode, zaštita zemljišta od zagađenja i erozije, razumevanje značaja ruralnog prostora za klimatsku stabilnost, očuvanje prehrambene sigurnosti, kulturnog nasleđa, tradicije i ruralnog identiteta (Сибиновић и др., 2016).

Ruralni turizam zauzima vrlo važno mesto u konceptu održivog ruralnog razvoja. Ruralni turizam je prepoznat kao značajna delatnost u procesu unapređivanja demografske, ekonomske i ekološke vitalnosti ruralnog prostora, koja, uz to, može da doprinese očuvanju individualnosti kompleksa prirodnih dobara i kulturnih pejzaža, te je iz tog razloga integrisan u savremenim planovima, strategijama i modelima ruralnog razvoja (Fleisher & Felsenstein, 2000; Lundmark et al., 2010; Alipour & Vahabi, 2013). Iskustva razvijenih evropskih zemalja ukazuju da je afirmacija ruralnog turizma imala višestruke pozitivne efekte na demografski i ekonomski razvoj ruralnih prostora i seoskih naselja (Pollermann & Neumeier, 2014; Möller & Amcoff, 2016; Jurado Almonte & Páez-García, 2016).

Inicijalni razvoj ruralnog turizma u zaštićenim područjima vezuje se za iskustva Velike Britanije i SAD-a, gde su uočeni pozitivni efekti razvoja turizma u nacionalnim parkovima na regionalni razvoj. Tokom poslednjih decenija prostor Evrope se afirmisao kao svetski lider u turističkoj ponudi u zaštićenim područjima (Moisey, 2002; Johnson et al. 2003; Loraš & Southwick, 2003; Lundmark et al., 2010). Iskustva razvijenih zemalja na ovom polju ukazuju na neophodnost usklađivanja razvoja ruralnog turizma sa zahtevima očuvanja i unapređivanja prirodnih i kulturnih pejzaža i kvaliteta životne sredine. Saglasno sa konceptom održivog ruralnog razvoja, dalja afirmacija ruralnog turizma u prirodnim i kulturnim dobrima „mora zadovoljavati potrebe turista, lokalnog stanovništva i aktera regionalnog razvoja, istovremeno štiteći i unapređujući razvojne mogućnosti u budućnosti“ (EUROPARC, 2012).

DEMOGRAFSKI RAZVOJ SEOSKIH NASELJA U PARKU PRIRODE „STARA PLANINA“

Stara planina je zaštićena kao Park prirode od 1997, a prve aktivnosti na njenom očuvanju počele su 1966. godine. Područje Parka prirode i turističke regije „Stara planina“ prostire se na teritoriji od 1.541,9 km². Obuhvata delove teritorije Grada Zaječar (3 seoska naselja; 1.037 stanovnika), Pirota (28 seoskih naselja; 7.600 stanovnika), opštine Knjaževac (38 seoskih naselja; 4.606 stanovnika) i Dimitrovgrad (8 naselja; 120 stanovnika) (Prostorni plan, 2008).

Populaciona dinamika ruralnog prostora Parka prirode je od 60-ih godina XX veka u velikoj meri uslovljena interakcijskim delovanjem ekonomskih, socijalnih, kulturnih i političkih faktora. Intenziviranje procesa industrijalizacije, urbanizacije i deagrarizacije manifestovalo se nizom promena u prostornom razmeštaju, vitalnim karakteristikama i demografskim strukturama stanovništva. Emigracija stanovništva ojačala je depopulacione trendove, tako da je ruralna populacija na teritoriji Parka prirode od 60-ih godina u kontinuiranom i dinamičnom opadanju (indeks 2011/1961. – 28,9).

Tab 1. – Glavni demografski pokazatelji ruralnih naselja Parka prirode „Stara planina“

Opština	Broj naselja	Broj stanovnika		Indeks (2011/1961)	Prosečna starost stanovništva (2011)
		1961.	2011.		
Dimitrovgrad	8	1.932	120	6,2	65,4
Zaječar	3	3.658	1.037	28,3	54,8
Knjaževac	38	20.278	4.606	22,7	64,3
Pirot	28	20.332	7.600	37,4	60,6
Ukupno	77	46.200	13.363	28,9	61,1

(Izvor: Upporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002 i 2011)

Negativan prirodni priraštaj na ovom prostoru beleži se ranije nego u ostalim delovima Srbije. Usled agrarne prenaseljenosti, pre svega u planinskim selima, porodice su se odlučivale na manji broj dece, često i samo jedno dete. Promene prirodnog obnavljanja, uslovljene smanjenim rađanjem, odvijale su se različitim intenzitetom. Na teritoriji opština Knjaževac i Zaječar stopa prosečnog godišnjeg prirodnog priraštaja beleži negativne vrednosti još 60-ih godina, sa vrednostima od -1,4‰ u Zaječaru do -1,7‰ u Knjaževcu. Opština Dimitrovgrad zabeležila je negativnu vrednost stope prosečnog godišnjeg prirodnog priraštaja 1969. (-0,7‰), dok se u opštini Pirot negativne vrednosti stope kontinuirano javljaju od 80-ih godina (-0,3‰). Negativni demografski trendovi manifestovali su se povećanjem smrtnosti, smanjenjem obima sklapanja brakova, što je uticalo na odlaganje rađanja, čime je dodatno intenziviran proces depopulacije, o čemu svedoče i vrednosti stope prosečnog godišnjeg prirodnog priraštaja 2011. koje se kreću od -8,3‰ u Pirotu, do -16,3‰ u Knjaževcu (P3C, 2012).

Specifična populaciona dinamika staroplaninskih sela, uslovljena pre svega niskim stepenom ekonomskog i sveukupnog razvoja, dovela je do demografskog pražnjenja, usitnjavanja i spontanog raseljavanja seoskih naselja. Depopulacijom je zahvaćeno 96,1% naselja proučavanog prostora, pri čemu se u čak 92% naselja broj stanovnika prepолоvio (indeks <50). U ruralnom prostoru tradicionalno dominiraju populaciono mala seoska naselja (do 100 stanovnika), pri čemu neka od njih (Baljev Dol, Vlkovija, Goraji i Donji Krivodol,

Gabrovnica, Aldina Reka, Tatarsnica, Papratna, Aldinac i dr.) imaju manje od 20 stanovnika. Slabiji tempo opadanja ukupnog stanovništva zabeležila su naselja Novi Zavoj, Izvor i Temska, ruralni centri populacione veličine preko 500 stanovnika. Značajan porast ukupne populacije prpučavanog prostora zabeležila su jedino prigradska naselja – Trgovište, Poljska Ržana i Berilovac. U ovih šest seoskih naselja (7,8% ukupnog broja naselja) je 2011. godine bilo koncentrisano 58,3% staroplaninskog stanovništva.

Usled intenzivnog iseljavanja mladog, reproduktivnog i radno sposobnog stanovništva staroplaninskih sela u funkcionalno razvijena ruralna naselja, opštinske, regionalne centre i inostranstvo, došlo je do izraženog procesa starenja stanovništva. Prosečna starost stanovništva u naseljima Stare planine, prema rezultatima popisa stanovništva 2011. godine, iznosila je 61,1 godinu. U 97% naselja prosečna starost stanovnika je iznad republičkog proseka (najviša je u naselju Aldina Reka, gde iznosi 82,5 godina). Najnižom prosečnom starošću odlikuje se stanovništvo naselja Berilovac (39,6 godina), Gradašnica (42,2), Novi Zavoj (43), Poljska Ržana (43,8), Izvor (45,8) i Trgovište (46,1 godina).

Saglasno sa izraženim procesom demografskog starenja, došlo je do značajnih promena u ekonomskoj strukturi stanovništva staroplaninskih sela. Kontingent aktivnog stanovništva je tokom proučavanog perioda znatno smanjen (1961. – 62,6%; 2011. – 43,9% aktivnog stanovništva u ukupnom). Društveno-ekonomski procesi od sredine XX veka uticali su na promenu privredne orijentacije i ekonomske strukture aktivnog stanovništva (tabela 2).

Tab 2. – Učešće aktivnog zaposlenog stanovništva ruralnih naselja Parka prirode po sektorima delatnosti

Godina	Aktivno stanovništvo (%)	Zaposleno stanovništvo po sektorima delatnosti (%)			
		I	II	III	IV
1961.	62,6	89,5	4,6	4,1	1,8
2011.	43,9	45,0	27,1	15,4	12,5

(Izvor: Delatnost i pol aktivnog stanovništva koje obavljaju zanimanje, RZS, 1965; Posebna statistička obrada, RZS, 2011)

Diverzifikacijom privrednih aktivnosti došlo je do ekonomskog transfera aktivnog zaposlenog stanovništva iz primarnog, ka sekundarnom, a kasnije ka tercijarnom i kvartarnom sektoru delatnosti. U ruralnim naseljima Stare planine broj stanovnika zaposlenog u primarnom sektoru delatnosti se prepcolovio (1961. – 89,5%; 2011. – 45,0%). Poljoprivreda je ostala najvažnija delatnost u seoskim naseljima u kojima dominiraju staračka domaćinstva (Bela, Gostuša, Šugrin, Pakleštica, Bainac, Aldinac, Drvnik, Dejanovac, Kandalica, Lokva, Novo Korito, Pričevac, Radičevac, Staro Korito, Tatarsnica, Šarbanovac, Stanjinac). Udeo aktivnog zaposlenog stanovništva u sekundarnom sektoru povećan je za više od 20%, pri čemu je zaposlenost u ovom sektoru delatnosti dominantna kod stanovništva Berilovca, Novog Zavoja i Poljske Ržane. Tendenciju rasta pokazuje i zaposlenost u tercijarnim i kvartarnim delatnostima, čije je učešće 1961. bilo minimalno – 5,9%, a 2011. je iznosilo 27,9%. Sa razvojem turizma na Staroj planini u porastu je i broj zaposlenih u delatnostima usluge i smeštaja. Najveći broj zaposlenih u ovoj delatnosti imaju sela Berilovac, Novi Zavoj, Poljska Ržana, Trgovište i Kaina.

POTENCIJALI ZA RAZVOJ RURALNOG TURIZMA

Ruralni prostor Parka prirode „Stara planina“ odlikuje se lokalnim specifičnostima prirodnog i kulturnog pejzaža, koji predstavljaju jedinstvenu riznicu biodiverziteta, geonasleda, arheoloških lokaliteta, kulturnog identiteta i tradicije ruralnog života. Iz tog razloga je promocija prirodnih i antropogenih turističkih vrednosti vrlo važna u procesu realizacije održivog ruralnog razvoja kroz implementaciju adekvatnih razvojnih inicijativa, strategija i programa razvoja.

Prirodne i antropogene turističke vrednosti – Po raznovrsnosti prirodnih atrakcija (četinarske šume, pećine, izvori, vodopadi i dr.), klimatskim i morfološkim predispozicijama za izgradnju skijaških staza, bogatstvu kulturno-istorijskog nasleda (spomenici kulture, narodne arhitekture i dr.) i afirmisanim smeštajnim kapacitetima, Stara planina ima veliki potencijal za razvoj ruralnog turizma. Značajem se ističe područje „Babin zub“, koje je prema Prostornom planu Republike Srbije definisano kao prioritarna turistička regija međunarodnog i nacionalnog značaja sa klimatskim i morfološkim predispozicijama za izgradnju skijaških staza i razvoj zimskog turizma (Prostorni plan, 2008).

Stara planina se odlikuje izuzetno bogatim i raznovrsnim hidrološkim objektima. Reka Temštica (Toplodolska reka) prepoznatljiva je po vodopadima i živopisnom kanjonu usećenom u crvenom peščaru. Kanjon Rosomačke reke (Rosomački lonci), sa nizom slapova i vodopada predstavlja važan objekat geonasleda. Bigar potok, hidrološki spomenik kulture kod sela Stanjinac, poznat je po vodopadu visine 35 m, formiran taloženjem bigra i stvaranjem odseka preko koga se voda obrusava na ušću u Stanjinsku reku. Zbog impresivnog vodopada, bigarnih terasa i slapova, snažnog kraškog izvora, dolina potoka je zaštićena zakonom (Царевич & Сибиновић, 2015). Hidrološku atrakciju predstavlja i Zavojsko jezero, nastalo 1963. godine urvanjem zemljišta i pregrađivanjem toka Visočice.

Veliki broj pećina predstavlja geomorfološke objekte geonasleda i značajne arheološke lokalitete, čiji sedimentološki nalazi ukazuju na tragove paleolitske naseljenosti. Najpoznatija je pećina Baranica, na desnoj obali Trgoviškog Timoka, paleolitska stanica koja je korišćena za stanovanje, da bi kasnije na tom mestu bilo izgrađeno antičko utvrđenje. Baranica je prirodno dobro od velikog značaja jer je u njoj utvrđen najveći broj vrsta faune iz perioda poslednje glacijacije (Петровић & Јовановић, 1997). Na desnoj dolinskoj strani Visočine, između sela Pakleštica i Rsovci, nalazi se veliki broj pećina. U jednoj od njih se nalazi Pećinska crkva, posvećena Svetom Petru i Pavlu, koja predstavlja srednjovekovni spomenik kulture sa ostatkom fresaka iz XIII veka (pod zaštitom države od 1981).

Od antropogenih turističkih vrednosti značajne su crkva Svete Bogorodice u Donjoj Kamenici i manastir Svete Trojice kod Gornje Kamenice, važni spomenici srednjovekovnog kulturnoistorijskog nasleda koji su uvršćeni u značajna nepokretna kulturna dobra Srbije. Crkva Svete Bogorodice datira iz XIV veka, a po arhitektonskim odlikama i živopisu predstavlja jedan od najoriginalnijih kulturnih objekata u Srbiji (Петровић & Јовановић, 1997). Manastir Svetog Đorđa izgrađen je u XVI veku i predstavlja kulturno dobro od velikog značaja (pod zaštitom države od 1982). Nalazi se u selu Temska, koja je tokom srednjovekovnog perioda bila kulturni i duhovni centar staroplaninskog kraja.

Očuvanje tradicionalne ruralne arhitekture ima važnu ulogu u očuvanju kulturnog identiteta. Značajne objekte antropogenog nasleda predstavljaju i seoske kuće staroplaninskog kraja. Njihova autentičnost ukazuje na tip, način i vreme izgradnje, te ih kao takve treba zaštititi zakonom, a u pojedinim slučajevima pretvoriti u etno-kuće sa posebnom turističkom namenom. Najznačajniji objekti narodne arhitekture (kuće i privredni objekti) sačuvani su u selima Dojkinci i Gostuša, koje se zbog arhaične arhitekture (tradicionalne kamene kuće) naziva i „Kameno selo“ (Николић, 2011).

Ruralni turizam u funkciji demografskog razvoja u zaštićenim prirodnim i kulturnim dobrima – studija slučaja parka prirode „Stara planina“

Materijalna baza seoskog turizma – Uporedo sa turističkim aktiviranjem Stare planine, ruralni turizam postaje sve važnija osnovna ili dopunska delatnost seoskog stanovništva. Materijalnu bazu za razvoj turizma Stare planine predstavljaju dva hotela u knjaževačkom selu Crni Vrh – „Babin Zub“ i „Stara planina“, i planinarski domovi u selima Dojkinci („Sportsko rekreativni centar Dojkinci“), Senokos („Senokos“) i Crni Vrh („Babin Zub“). Navedeni smeštajni objekti imaju značajnu ulogu u angažovanju i obezbeđivanju radnih mesta stanovništvu staroplaninskih sela, kao i mogućnost za uključivanje lokalnih proizvođača u gastronomsku ponudu.

Tokom poslednje decenije zabeležen je značajan porast smeštajnih objekata u ruralnim domaćinstvima (etno-kuće, brvnare, vile, kuće za odmor i sl.). Na prostoru Stare planine je u 20 seoskih naselja registrovano 70 kategorisanih objekata sa 600 ležajeva (TOOK, TOOP, TOOD). Najveći broj smeštajnih objekata (52,2%) i ležajeva (74,2%) registrovano je u knjaževačkim selima (Crni Vrh, Kalna, Balta Berilovac, Inovo, Vrtovac, Trgovište i Čuštica), pri čemu se u selu Crni Vrh nalazi 48,8% registrovanih ležajeva na Starj planini. U pirotskoj opštini (sela Novi Zavoj, Dojkinci, Gostuša, Gradašnica, Rsovdci, Slavinja, Temska, Jelovica i Topli Do) nalazi se 38,8% smeštajnih objekata i 17,3% ležajeva, dok je u opštini Dimitrovgrad (sela Vlkovija, Donji Krivodol, Kamenica i Senokos) najmanji broj registrovanih ruralnih domaćinstava (7,5% smeštajnih objekata i 8,5% ležajeva). Nepostojanje registrovanih ruralnih domaćinstava u seoskim naseljima na prostoru Grada Zaječara može se objasniti činjenicom da se severni deo Parka prirode „Stara planina“ odlikuje manjom atraktivnošću, shodno tome da se većina prirodnih i antropogenih vrednosti nalazi na teritorijama preostale tri opštine.

UMESTO ZAKLJUČKA – ZNAČAJ RURALNOG TURIZMA ZA DEMOGRAFSKI RAZVOJ SEOSKIH NASELJA U PARKU PRIRODE „STARA PLANINA“

Ruralni turizam ima višestruke pozitivne efekte na razvoj ruralnih prostora koji se manifestuju ublažavanjem emigracionih tokova, očuvanjem demografske vitalnosti sela, stimulisanjem diverzifikacije ruralne ekonomije, razvojem lokalnih privrednih aktivnosti i zaposlenosti ruralnog stanovništva, smanjenjem ruralnog siromaštva i socijalne isključenosti, modernizacijom saobraćajne i javne infrastrukture, očuvanjem prirodne i kulturne baštine, tradicionalnog načina života i dr. (Todorović & Štetić, 2009; Maksin, 2012; Štetić et al., 2012; Selaković, 2014).

Na prostoru Parka prirode „Stara planina“ najveći demografski potencijal imaju naselja sa stabilnim populacionim razvojem, povoljnom starosnom, ekonomskom i obrazovnom strukturom – Trgovište, Poljska Ržana, Berilovac, Novi Zavoj, Izvor i Temska (Prostorni plan, 2008). Ova naselja u postupku planiranja ruralnog razvoja treba posmatrati kao lokalna čvorišta mreže naselja stroplaninskog prostora koja se mogu razviti u naselja sa obeležjima višeg hijerarhijskog ranga i tako zadovoljiti potrebe stanovništva okolnih ruralnih naselja. U procesu rešavanje problema ruralnog razvoja i održavanja demografske vitalnosti seoskih naselja važno je staviti naglasak na ekonomskoj diverzifikaciji zasnovanoj na uvažavanju lokalnih specifičnosti i valorizaciji lokalnih resursa, podršci poljoprivredi i proizvodnji kvalitetnih lokalnih proizvoda, podršci malim preduzećima, zaštiti prirodne i kulturne baštine uz dalji razvoj ruralnog turizma. Budući da je još u ranom razvoju, sadašnji uticaj ruralnog turizma i komplementarnih aktivnosti na demografski razvoj i kvalitet života lokalnog stanovništva daleko je ispod njegovog mogućeg doprinosa (Maksin, 2012). Postojeća turistička i rekreativna ponuda nedovoljno je razvijena i afirmisana, naintegrirana sa aktivnostima zaštite, uređenja, prezentacije i korišćenja prirodnih vrednosti, osim u manjem broju naselja (Crni Vrh na području „Babin zub“, Inovo, Novi Zavoj, Dojkinci) koja se odlikuju najvećim brojem smeštajnih kapaciteta ruralnih domaćinstava. Postojeće demografske,

Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine, Palić-Subotica, 2019.

socio-ekonomske i infrastrukturne probleme, koji predstavljaju ključne ograničavajuće faktore u razvoju ruralnog turizma, moguće je ublažiti uvećanjem finansijskih sredstava za podršku razvoju kako na lokalnom, tako i na regionalnom i nacionalnom nivou. Za dalju afirmaciju ruralnog turizma izuzetno je važna i edukacija lokalnog stanovništva o aktivnostima razvoja turizma u skladu sa principima održivog razvoja. U procesu edukacije neophodno je ozbiljno pristupiti povećanju efekata promocije ruralnog prostora kao turističke destinacije aktivnijim učešćem seoskih domaćinstava koja se bave ruralnim turizmom na sajmovima turizma, manifestacijama i festivalima, kao i promovisanjem njihovih ponuda na internetu.

Povoljan saobraćajno-geografski položaj Stare planine u odnosu na glavne razvojne osovine Srbije (E-75 i E-80), veće gradove (Niš i Sofija) i granične prelaze („Vrška čuka“, „Kadibogaz“ i „Gradina“) predstavlja značajan razvojni potencijal. Granica Parka prirode sa Bugarskom pruža mogućnost uspostavljanja saradnje, razvoj turizma, zaštitu prirodne i kulturne baštine. Razvoj turističkih centara Stare planine sa obe strane granice (kao Senokos u opštini Dimitrovgrad i Kom u opštini Berkovica) dodatno bi doprineli razvoju i afirmaciji ruralnog turizma u funkciji demografskog razvoja. Važan korak u razvoju ruralnog turizma jeste uključivanje prostora Stare planine u međunarodne projekte, posebno u projekte u okviru programa za prekograničnu saradnju (INTERREG programi), koji pružaju finansijsku podršku saradnji prekograničnih teritorija susjednih država.

LITERATURA

- Alipour, S. & Vahabi E. (2013). Tourism and Its Role in Sustainable Rural Development. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 7(2), 547-553.
- EUROPAC (2012). Practical, profitable, protected, A starter guide, to developing, sustainable tourism in protected areas.
- Halfacree, K. (2006). Rural space: constructing a three-fold architecture. In P. Cloke, T. Marsden and P.H. Mooney (Eds), *Handbook of Rural Studies* (pp. 44-62). London: Sage Publications.
- Johnson, J., Maxwell, B. & Aspinall, R. (2003). Moving nearer to heaven: growth and change in the Greater Yellowstone region, USA. In R. Buckley, C. Pickering and D.B. Weaver (Eds) *Nature-based tourism, environment, and land management* (pp. 77-88). Wallingford: CAB International.
- Juado Almonte, J. M. & Pazos-Garcia, F.J. (2016). Population and rural tourism in low demographic density territories in Spain. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 71, 511-514.
- Lorah, P. & Southwick, R. (2003). Environmental protection, population change, and economic development in the rural western United States. *Population and Environment*, 24(3), 255-272.
- Lundmark, L. J. T., Fredman, P. & Sandell, K. (2010). National parks and protected areas and the role for employment in tourism and forest sectors: a Swedish case. *Ecology and Society*, 15(1), 1-19.
- Maksin, M. (2012). Sustainable heritage utilization in rural tourism development in Serbia. *Spatium*, 26, 37-44.
- McDonagh, J. (2012). Rural geography I: Changing expectations and contradictions in the rural. *Progress in Human Geography*, 37(5), 712-720.

Moisey, R. N. (2002). The economics of tourism in national parks and protected areas. In P. Eagles and S. McCool (Eds), *Tourism in national parks and protected areas: planning and management* (pp. 235-253). Wallingford: CABI Publishing.

Möller, P. & Amcoff, J. (2016): Tourism's localised population effect in the rural areas of Sweden. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 18(1), 39-55.

Pollermann, K. & Neumeir, S. (2014). Rural tourism as promoter of rural development – prospects and limitations: case study findings from a pilot project promoting village tourism. *European Countryside*, 4, 270-296.

Potsdamska deklaracija RURAL 21, Courier international, no. 364/1997.

Selaković, D. (2014). *Ruralni turizam – između teorije i prakse*. Beograd: Srpsko geografsko društvo.

Shucksmith, M. & Ronningen, K. (2011). The Uplands after neoliberalism? The role of the small farm in rural sustainability. *Journal of Rural Studies*, 27, 275-287.

Todorović, M. & Štetić, S. (2009). *Ruralni turizam*. Beograd: Geografski fakultet.

Štetić, S., Pavlović, S. & Stanić, S. (2012). Integrirani ruralni turizam kao mogućnost razvoja sela. In: M. Pavlović (Ed.), *Zbornik radova – Prvi stručni skup o ruralnom turizmu i održivom razvoju* (pp. 142-149). Kragujevac: Udruženje „Domaćini za seoski turizam”.

Woods, M. (2005). *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. London: Sage Publications Ltd.

Николић, Б. (2011). Гостуша. Пирот: Народна библиотека „Пирот”.

Петровић, П. и Јовановић, С. (1997). *Културно благо књажевачког краја*. Београд: Археолошки институт у Београду и Завичајни музеј у Књажевцу.

Просторни план Парка природе и туристичке регије Стара планина (2008). Београд: Влада Републике Србије.

Сибиновић, М., Антић, М., Шантић, Д. и Раткај, И. (2016). Рурални простор општине Књажевац – Антропогеографске основе развоја. Књажевац: Народна библиотека „Његош” и Српско географско друштво.

Царевић, И. и Сибиновић, М. (2015). Знаменити објекти геонаслеђа општине Књажевац у функцији развоја геотуризма. Књажевац: Народна библиотека „Његош” и Српско географско друштво.